

Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure

UDC: 101.1

DOI: 10.15421/172231

Ilami YasnaPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-2023-9732>, ilami.yasna@gmail.com*H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)***Abstract**

The paper continues the study of forms of modern public philosophical discourse. The author carries out an analytical review and offers the way of classification of formats of modern philosophizing outside universities and the academic sphere. The topic is relevant in the context of the rapid development of new formats of philosophizing at the beginning of the 21st century; subjects of this philosophizing are both academic philosophers and the general non-professional public. The result of this, the second part of the study was the analysis of such forms of modern public philosophizing as explanation and expert thought, therapy, leisure and entertainment.

The tendency of "philosophizing" of culture as the penetration of elements of philosophical discourse into everyday life and language is considered separately. The conclusions confirm the generalizations made in the first part of the article: 1) considered forms of public philosophical discourse, despite the apparent novelty, are modifications of classical forms of philosophizing, and therefore, publicity is rather an immanent feature of philosophy than a specific trend of nowadays; 2) an important sign of modern public philosophical discourse, which distinguishes it from the public philosophizing of previous periods, is that the general public is becoming its subjects along with professional philosophers; 3) non-academic philosophizing is being professionalized and institutionalized within a process of mutual penetration of academic and public discourses of philosophy, that changes both of them. The author emphasizes that the described situation includes both new perspectives and new risks for philosophy that may be associated, in particular, with profanation and simplification of philosophical knowledge, the dissemination of inaccurate information. A possible range of tasks for further research in this direction of the public philosophical discourse is proposed at the end of the paper.

Keywords: Public Philosophy, Philosophy in the Public Sphere, Philosophy in the Public Space, Public Philosophical Discourse, Public Turn, Public Sphere, Popular Philosophy

Citation: Yasna, I. (2022). Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure. *Grani*, 25(3), 16-24. <https://doi.org/10.15421/172231>

Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозвілля

Іламі Ясна*Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України (Київ, Україна)***Анотація**

Стаття продовжує дослідження форм сучасного публічного філософського дискурсу. Метою є аналітичний огляд та класифікація форматів сучасного філософування поза межами університетів та академічного середовища. Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком на початку XXI століття нових форматів філософування, суб'єктами якого стають як представники академічної філософії, так і широка нефахова публіка. Результатом цієї, другої частини дослідження є аналітичний огляд таких форм сучасного публічного філософування, як роз'яснення та експертна думка, терапія, дозвілля та розвага. Окремо розглянуто тенденцію «філософізації» повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

У висновках підтверджено узагальнення, зроблені у першій частині статті: 1) більшість розглянутих форм публічного філософського дискурсу, попри удавану новизну, є модифікаціями класичних форм філософування, а отже, залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення; ба більше, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і медіа не лише сприяє виникненню нових сучасних форматів філософування, а й зумовлює своєрідне відродження усних, діалогічних форм філософії, що були посунуті появою писемності, типографської справи; 2) характерною ознакою сучасного публічного філософського дискурсу, яка відрізняє його від публічного філософування попередніх історичних епох, є те, що його суб'єктами нарівні з професійними філософами стає широкий загал пересічних громадян; 3) відбувається професіоналізація та інституціалізація неакадемічного філософування, а також взаємне проникнення академічного і публічного дискурсів філософії, в процесі якого зазнають змін обидва. Зауважено, що описана ситуація містить у собі як нові перспективи для філософії, так і нові ризики, що можуть бути пов'язані, зокрема, із профанацією та спрощенням філософського знання, поширенням недостовірної інформації тощо. Запропоноване можливе коло завдань для подальших розвідок у цьому напрямку.

Ключові слова: публічна філософія, філософія в публічній сфері, філософія в публічному просторі, публічний філософський дискурс, публічний поворот, публічна сфера, популярна філософія

Цитування: Ясна І. Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозвілля. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №3. С. 16 - 24. <https://doi.org/10.15421/172231>

Стаття надійшла / Article arrived: 14.05.2022

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2022

Вступ

Стаття є другою частиною дослідження «Форми сучасного публічного філософського дискурсу», що являє собою один з перших у вітчизняній гуманітаристиці підступів до системного дослідження соціокультурного феномену, який можна означити як публічну філософію, філософію у публічній сфері чи публічний філософський дискурс, постання якого активізується у другому десятилітті XXI століття.

У першій частині статті шляхом аналізу сучасних та історичних прикладів було виокремлено форми публічного філософського дискурсу та класифіковано їх за суспільними запитам, що вони задовольняють, або формами культури, з якими межують. Згідно із запропонованою типологією, філософія у публічній сфері може поставати як: література і медіатексти, усне мовлення і діалог, освіта і виховання, експертна думка і роз'яснення; духовна практика і терапія, дозвілля та розвага. Окремо відзначено тенденцію філософізації повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

На підставах аналізу зроблено висновки про: 1) наступництво форм сучасного публічного філософського дискурсу з більш давніми культурно-історичними формами філософування аж до доби Античності, що дало змогу стверджувати, що залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення; 2) діалогічність сучасного публічного філософського дискурсу, суб'єктами якого нарівні з фахівцями та представниками академічної науки стає широка нефахова публіка.

В цій, другій, частині дослідження я проілюструю ці висновки на прикладі інших форм сучасного публічного філософського дискурсу, розглянувши, як філософія задовольняє суспільний запит на 1) експертну думку та роз'яснення, 2) духовну практику, 3) терапію, 4) дозвілля та розвагу. Окремо проаналізую тенденцію «філософізації» повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

Філософія як експертна думка

Поруч із розглянутими у першій частині статті формами публічної філософії, що постає як література та медійні тексти, усне мовлення та діалог, освіта і виховання, сучасний філософ у публічній сфері опиняється у ролі знавця, що здатний висловлювати експертну думку щодо «великих» питань сучасного життя. Філософ постає як людина, що спостерігає ті ж самі події та суспільні процеси, що й пересічні громадяни, але завдяки професійному бекграунду здатна углядіти за одиничним загальне, помітити тренди та пояснити їх для широкого загалу, висловити експертну думку стосовно суспільно значущих тем (політики, освіти, екології, морально-етичних, мовних, гендерних питань, злободенних суспільних процесів, криз, суспільних викликів тощо), ба навіть дати поради щодо стратегії і тактики розвитку суспільства.

На практиці така роль філософа знаходить втілення, насамперед, у форматі публіцистики та журналістики (див. наприклад: (Хамітов, & Крилова, 2019), (Пэнто, 1997), (Мельник, 2012)). Таке філософське мовлення здійснюється, зокрема, зі сторінок різноманітних медіа суспільно-політичної тематики, незмінна присутність в яких текстів представників філософії наочно доводить суспільний запит на таку роль філософів. Авторські колонки, блоги та окремі статті представників української академічної філософії знаходимо майже у кожному крупному суспільно-політичному виданні, як-от «Українська правда», «Критика», «Тиждень», «День», «Дзеркало тижня», «Хвиля» тощо. Те ж саме стосується популярних телеканалів та радіостанцій, що дедалі частіше запрошують представників філософії як експертів з тих чи тих питань.

Нарешті, наші колеги стають дедалі більше затребуваними у ролі експертів-консультантів вже не в публічних лекціях та масмедіа, а у закритих проектах за участі політичної та бізнесової еліти; вони входять до складу наглядових рад культурних і мистецьких проектів аж до національного рівня, стають членами журі літературних конкурсів тощо. За Сергієм Грабовським, «консультативна участь у найрізноманітніших проектах – від виробничих до політичних» – один із трьох «каналів впливу» філософів (в його тезі ширше – публічних інтелектуалів – І.Я.) на життя суспільства поряд із університетами та ЗМІ (Грабовський, 2011). Однак, чи не повертає нас ця роль сучасного публічного філософа до Платонової концепції держави, якою керують саме філософи; до прикладу Аристотеля, що був наставником Олександра Македонського; і далі до політики просвіченої монархії XVIII століття?

Філософія як роз'яснення

Межує з цим суспільний запит на філософію як роз'яснення вже не тільки масштабних суспільно значущих питань, а й елементарних буденних подій, феноменів повсякденного буття, «простих» речей – усього, з чим пересічна людина зіштовхується щодня у своєму досвіді. Це можна вважати закономірним наслідком повороту до повсякденності, який стає одним з чинників публічного повороту і популяризації гуманітарного знання наприкінці XX століття (Ясна, 2017). Екстраполюючи тезу, що її понад десять років тому висловив Пйотр Штомпка щодо соціології, можна констатувати, що центр уваги філософії помітно змінюється. У каталогах відомих видавців, як-от Блекуелл, Кембридж Юніверсіті Прес, Політі Прес, знаходимо безліч назв, які нещодавно вважалися б геть «ненауковими». «Серйозні автори захоплено пишуть книги з питань любові, інтимності, дружби, харчування, поп-музики, покупок, ризику, недовіри, самотності, здоров'я та фізкультури, поїздок у таксі і т.п.» (Штомпка, 2009).

Наприклад, серія «Philosophy for Everyone» від видавництва Wiley та Blackwell пропонує філософський погляд на прості речі та повсякденні явища: їзду на велосипеді, татування, кофе,

охоту, садівництво тощо. В цьому ж шерезі серія перекладених українською збірок кулінарної тематики, як-от «Філософія і вино» (Олгоф, 2010), «Філософія і пиво» (Гейлз, 2000), «Філософія і їжа» (Монро, & Олгоф, 2011) чи книжки норвезького філософа й письменника Ларса Свендсена, як-от «Філософія нудьги», «Філософія зла», «Філософія страху», «Філософія моди», «Філософія самотності» (Свендсен, 2017), перекладені українською мовою. Такі життєві питання викликають інтерес широкого загалу нефахівців, серед яких стрімко зростає запит на відповідну літературу.

Вперше, на думку Енн Ларабі, поєднання філософії та популярної культури здійснюють два видавництва (Larabee, 2019): Open Court та Blackwell, які запроваджують продовжувані серії про популярну культуру і філософію. Як один з багатьох прикладів згадаємо популярну книжкову серію «Popular Culture and Philosophy» (США), що нараховує майже 90 томів, присвячених таким темам, як «Дракула і філософія», «Ганнібал Лектор і філософія», «Фейсбук і філософія», «Футбол і філософія» тощо. Аналогічна серія «The Blackwell Philosophy and Pop Culture Series» наразі містить майже 50 книжок. Ларабі вважає такі видання способом зробити філософські ідеї доступними для широкого загалу через популярну культуру (Larabee, 2019). Автори віднаходять приховані алюзії на філософські ідеї та концепції в загальновідомих творах масової культури – кінематографі, літературі тощо (яких, цілком можливо, самі автори не мали на думці). Популярні персонажі та сюжети стають тут зачіпкою, входом до складних філософських концепцій, що, до речі, поодинокі автори застосовували й десятиліттями роками раніше. Наприклад, Бенджамін Гофф, автор бестселеру «Дао Вінні Пуха» (The Tao of Pooh) (Гофф, 2018), за його власними словами, намагався «пояснити принципи даосизму через Вінні Пуха та ... Вінні Пуха через принципи даосизму».

Ефект таких книжок подвійний: з одного боку, автори прагнуть знайти філософський смисл у текстах популярної культури, з іншого – викласти ідеї філософів різних часів і народів у доступній формі. Отже, можна виокремити два соціально значущих завдання, котрі виконують такі філософські проекти, та, відповідно, дві моделі цього жанру. «Педагогічна» модель передбачає, що автори використовують приклади з популярної культури, щоби навчити читача філософувати. Метою є поширення філософської грамотності як обізнаності щодо головних проблем, ідей та фігур в історії філософії. Натомість у межах «моделі прикладної філософії» автори використовують філософію для того, щоб розкрити нові виміри явищ і тем популярної культури. Тут мета – продемонструвати корисність філософії для розуміння популярної культури і, зрештою, корисності філософії як такої» (Huss, 2014). Як і у попередньому сюжеті, де розглянуто роль сучасного філософа як експерта, тут він також постає як знавець, експерт, та навіть, у певному сенсі, «мудрець», але водночас як

розважальник, адже йдеться все ж таки про «легку» популярну літературу.

Філософія як рецепти успіху

Продовжуючи міркувати про утилітарне, прагматистське, прикладне розуміння філософії серед широкого загалу, відзначимо очікування від неї дієвої системи методів, технологій життя, «лайфхаків», або ж свого роду інструкцій чи рецептів для повсякденних життєвих ситуацій. Так само, як запит до філософії як до роз'яснення концептуально вписується в ситуацію повороту до повсякденності наприкінці ХХ століття, цей запит також корелює із темою «поворотів», а саме – із прагматичним і практичним поворотами, за допомогою яких позначають перенесення акцентів у філософії з проблематики свідомості на проблематику дії, з теоретичної у практичну площину.

Сучасний споживач розраховує на корисність філософії, точні інструкції та дієві інструменти. Читач бажає знати, чому він винен витратити свої гроші та час на ту чи ту книжку, та яку відчутну вигоду від цього матиме. Йому потрібна не абстрактна «філософія взагалі», а «філософія чогось», як-от «Філософія елегантності» (Руфф, 2012) чи навіть «Езотерична філософія любові та шлюбу» (Форчун, 2011). Чи не продовжує це на більш буденному рівні тенденцію «філософій родового відмінку», що сягають корінням ХVIII століття (філософія історії Вольтера та Йогана Гердера, філософія релігії Сигизмунда фон Шторхенау та інші, сягають розквіту в 1960-70-ті роки (коли виникають філософії різноманітних сфер життя й науки) та продовжують виникати донині?

Як відповідь на прагматичний запит ринку, у секціях філософської літератури в книгарнях опиняються бестселери на кшталт «Думай та багатій» Наполеона Хілла, що вперше вийшла друком 1937 року та перевидається донині. Автор, за його власними словами, представив свою «філософію досягнень» (philosophy of achievement), що «здатна допомогти людям досягти успіху в будь-якій сфері діяльності, здійснити все, що завгодно, і стати усім, що вони тільки здатні уявити» (Hill, & Horowitz, 2015). Ще один приклад – бестселери одного з медійних гуманітаріїв сучасності, Джордана Пітерсона (котрий, хоч має ступені у політології та психології, у медіа часто-густо постає саме як філософ), що прямим текстом обіцяють розкрити рецепти життя (Пітерсон, 2019).

Поряд з ними до сучасного асортименту книгарень міцно увійшли видання, які можна схарактеризувати як «філософію когось», адже вони розкривають сукупність життєвих цінностей та поглядів видатних персон. Це книжки на кшталт «Філософія успіху» Стива Джобса, тобто викладення «персональної філософії» відомих людей, досягнення яких наочно доводять ефективність, застосовність цієї «філософії». Як бачимо, філософія в цьому сегменті постає як синонім життєвої мудрості, мистецтва жити та позиціонується у суспільній свідомості на межі з напрямками сучасної популярної літератури, що орієнтовані на самопізнання, самовдосконалення,

підвищення особистісної ефективності та якості життя, досягнення успіху тощо.

Як бачимо, філософія в цьому сегменті розуміється не стільки як історія філософської думки або концепції відомих філософів, скільки як синонім «життєвої мудрості», сховища секретів. Філософія, отже, позиціонується у суспільній свідомості на межі з напрямками сучасної популярної літератури, що орієнтовані на самопізнання, самовдосконалення, підвищення особистісної ефективності та якості життя, досягнення успіху тощо.

Філософія як духовна практика

Мабуть, найвідоміший сучасний приклад інструментального, терапевтичного запиту до філософії – популярність філософії стоїцизму, яка, в доволі трансформованому вигляді «сучасного стоїцизму» (англ. Modern Stoicism) в останні двадцять років залишається популярною серед широкого загалу, насамперед серед успішних та заможних бізнесменів, підприємців, менеджерів вищої ланки. Масштаби явища дали змогу американській історикіні та письменниці Аді Палмер назвати сучасний стоїцизм «найулюбленішою “вірусною” філософією» сьогодення (Bowles, 2019).

Перші осередки цієї «пандемії» спалахнули незалежно один від одного на початку XX століття, та протягом століття до цього процесу ставали причетними як відомі філософи (П'єр Адо, Марта Нусбаум, Лоуренс Бекер), так і психотерапевти (Аарон Бек, Альберт Еліс). Результатом в останні десятиліття XX століття став розквіт «сучасного стоїцизму», який, за Адою Палмер, починається «у технологічній збіганці Кремнієвої долини та на Вол Стрит» (Palmer, 2019). До сьогодні ця течія не втрачає популярності. Видаються, перевидаються й перекладаються різними мовами книжки, що обіцяють «щасливе життя» тим, хто навчиться «бути стоїком у сучасному світі»; продаються чеклісти і робочі зошити для самостійної роботи (Пільючі, & Лопес, 2021). Діють онлайн та офлайн тренінги, учасники яких можуть отримати покрокові інструкції з щоденними завданнями для практикування стоїчного способу життя. Міжнародне Стоїчне товариство (The Stoic Fellowship), серед керівників якого автор бестселерів Масимо Пільючі, налічує близько ста товариств-учасників в усьому світі. До щорічної акції «Стоїчний тиждень» (The Stoic Week) від її заснування у 2012 році долучилося понад 20 тисяч учасників. Ця хвиля докотилася й до України, де останніми роками ледь не кожний освітній чи дискусійний майданчик хоч раз влаштував публічну лекцію або читання за стоїцизмом.

Втім, як у попередніх сюжетах цієї розвідки, і сучасний стоїцизм, і інші приклади запиту до філософії як збірки рецептів життя, мають глибокі витоки. Стоїки позиціонували свою філософію саме як керунок до дій, а сьогоднішня популярність стоїцизму серед заможних та успішних, на думку Ади Палмер, «вражає схожа з його популярністю серед можновладної еліти Давнього Риму» (Palmer, 2019). Згодом, наприкінці XVI – у XVIII столітті

неостоїцизм, одним з перших представників якого був Юст Липсий, претендував на те, щоби на додаток до християнської етики бути практичною філософією, щоденним дороговказом та керунком для християн. Суто практичною була й філософія інших філософських шкіл Античності, особливо елліністичних. Згадаймо, наприклад, епікуреїзм, одним із ідеалів якого було позбавлення неспокою, що пов'язаний з устроєм світу, природи, реальності, страхом смерті тощо. В цьому шерезі й традиція «турботи про себе», що сягає корінням філософії Платона й неоплатоніків, та в якій Мішель Фуко вбачав одну з головних тем філософії від Античності до сьогодення, ба більше, розвинув її у власній філософській концепції (Фуко, 1988). Власне, вся антична філософія від перших грецьких філософів, за П'єром Адо, пропонувала «духовні вправи» (Адо, 2014), що суголосно з думками Фридриха Ніцше, який називав філософські школи Античності «моральними лабораторіями, в яких було ретельно перевірено й до кінця продумано чимало рецептів мистецтва жити» (Ніцше, 1982, с. 5301).

Філософія як терапія

Ще один суспільний запит до філософії – психотерапевтичний. Задовольняють його, поміж іншим, публічні лекції та дискусії з філософії. На думку Вахтанга Кебуладзе, «філософські здибанки в публічному просторі насправду мають ще й психотерапевтичний характер. В такій якості філософія у публічній сфері постає як “втіха філософією” (за висловом Боеція), як спосіб вирішення особистісних чи духовних проблем, свого роду індивідуальна психотерапія, яку можна практикувати як у групі, так і наодинці з собою. Часто-густо на них приходять люди, які не можуть чітко сформулювати, чого вони прагнуть. У них є травматичні переживання. Хтось хоче бути почутим, хтось хоче почути якісь рецепти розв'язання власних проблем» (Кебуладзе та ін., 2017). В цьому сенсі філософія «конкурує» з популярною психологією, що задовольняє схожий суспільний запит.

Десь на стику філософії та медицини постають популярні книжки, як-от бестселери американського психотерапевта Ірвіна Ялома. Один із засновників екзистенціальної психотерапії, доктор медицини та професор психіатрії Стенфордського університету, в кількох творах (як-от «Коли Ніцше плакав», «Проблема Спинози») він вимальовує історії, що цілком можна вважати філософсько-терапевтичними. Книга ж «Шопенгавер як ліки» розповідає історію професійного філософа, що планує зайнятися філософським консультуванням та лікувати людей філософію Шопенгавера.

Зближення філософії з психологією породжує ще одну форму пошуку сучасної філософії в публічній сфері – філософську терапію чи консультування. Постанова цієї форми також відбувається як відповідь на інструментальний запит до філософії, очікування від неї дієвих рецептів. Але якщо у попередньому сюжеті йшлося про продаж публіці універсального

знання, як-от філософії стоїцизму, тут відбувається «персоналізація філософії», коли філософ-терапевт працює з кожним клієнтом особисто.

Є думка, що у витоків напрямку стояв советський філософ Костянтин Сотонін, котрий у 1920-х роках пропонував впровадити «філософські клініки», де «лікарі-філософи» мали допомагати громадянам досягти особистого щастя та позбавитися страждань (в його термінології – «свербежу») (Сотонин, 1922). До речі, методики, що їх Сотонін пропонував використовувати в клініках, містили елементи психоаналізу та стоїчної філософії, про яку йшлося у нашому попередньому сюжеті. Водночас це була суто індивідуальна робота: Сотонін не пропагував жодну з філософських концепцій як універсальний інструмент для всіх і кожного, натомість закликаючи шукати найприйнятнішу філософію для кожного клієнта. «Одного незадоволеного ми робимо епікурейцем, іншого стоїком, третього скептиком, четвертого ідеалістом-аскетом, п'ятого крайнім матеріалістом», – писав він (Сотонин, 1922). За свої ідеї Сотонін був очікувано засуджений як «ворог народу». У другій половині XX століття його ідея філософської клініки фактично втілювалася в західній когнітивно-біхевіоральній та раціонально-емоційно-біхевіоральній терапії, ядром яких, за словами засновників цих психотерапевтичних підходів Аарона Бека та Альберта Еліса стали принципи античного стоїцизму.

У 1978 році у Німеччині Петер Кюстенбаум висуває проект «філософської практики», «філософського консультування» (philosophical counseling) та навіть «клінічної філософії» (clinical philosophy) у книзі «Новий образ особистості: теорія і практика клінічної філософії» (Koestenbaum, 1978). Незабаром, у 1982, також у Німеччині, Герд Ахенбах засновує асоціацію представників цієї сфери діяльності – «Німецьке товариство філософської практики і консультування». Саме цей рік Ран Лахав (Ізраїль, США) пропонує вважати «датою народження руху філософської практики» (Лахав, 2016). 1994 року він ініціює першу міжнародну конференцію з філософської практики, а також створює перший університетський курс філософського консультування в університеті Хайфи в Ізраїлі.

Наступними роками виходить друком чимало книжок для широкої аудиторії, автори яких проголошують ледь не чудодійну силу філософії для вирішення душевних негараздів. Промовистим прикладом є, наприклад, бестселер Лу Маринофа (Сіті Коледж Нью Йорку, США) за назвою «Ковтай Платона, а не Прозак. Застосовуючи вічну мудрість до щоденних проблем», що вперше вийшов друком у 1999 році (Maginoff, 2001). Прозак – лікарський препарат, що має антидепресивну дію – був найбільш поширеним і широко рекламованим препаратом від депресії у США наприкінці 1980-х і до початку 2000-х років і досі утримує лівову долю світового ринку антидепресантів. Популярність таких препаратів дослідники вбачають у довічному прагненні людини

легко і без зусиль, без тривалого відвідування психотерапевтів позбавитися тривоги і самотності – і саме такий ефект, як обіцяє читачам Мариноф, здатна забезпечити філософія.

Ще один сучасний приклад філософського консультування – проект Оскара Бреніф'є (університет Сорбонна, Франція), котрий 1995 року заснував у Парижі Інститут практичної філософії (Institut de Pratiques Philosophiques). Починаючи розробку методики як орієнтованої на дітей, Бреніф'є згодом охоплює й дорослу аудиторію. Методика Бреніф'є, за якою нині працюють консультанти більш ніж у сорока країнах світу, передбачає незручні питання, що ставлять слухача в безвихідну ситуацію «правди», коли людина не має можливості збрехати ані собі, ані іншим завдяки чому людина повертається у річище рефлексії та саморефлексії. Відповідно, філософію, як він сам пояснює у першій книзі, адресованій дорослим Бреніф'є розуміє як «інструмент, що змушує наш розум працювати, пізнавати себе та оточуючий світ» (Бреніф'є, & Миллон, 2013).

Ізнову, звертаючись до історії філософської думки, бачимо наступність описаної форми філософування з класичними практиками, зокрема з неодноразово згадуваним тут стоїцизмом. Це й Боеційова ідея «втіхи філософією», і «популярна філософія», що була поширена у Німеччині в другій половині XVIII століття як набір міркувань про життя, типових прийомів осмислення себе та способів промовляння своїх ситуацій. Це філософія екзистенціалізму, що рішуче порушила межі теоретичного знання, претендуючи на те, щоб допомагати людині розібратися з самою собою. На стику екзистенціалізму і психоаналізу постає логотерапія, яку розробляє після Другої світової війни Віктор Франкл.

Навіть те, що, на думку Рана Лахава, «попри явну наступність з античними філософами ... сучасні філософи-практики обрали місцем для «практикування філософії» не площі й ринки, а кабінети й офіси подібно до психоаналітиків чи докторів» (Лахав, 2016, с. 9), не є чимось цілком новим. Так, за Ернестом Ренаном, в період правління Марка Аврелія «сильні світу тримали при своїй особі домашнього філософа, що був водночас їхнім найближчим другом, напутником, вартовим їхньої душі. ... Обов'язок філософа полягав насамперед у тому, щоб просвічувати, підтримувати, спрямовувати людей. У великій смуті запрошували філософа, аби він втішив» (Ренан, 1991, с. 12) – і це вже дуже схоже на індивідуальну філософську терапію. Утім, із іншим твердженням Лахава варто погодитися: «... пропонуючи платні послуги, [філософи] перетворили філософську практику на дуже специфічну сферу діяльності», утім, «не на сферу вуличних чи соціальних дій або партнерства людей, що шукають істину, а радше на сферу професійних послуг, ... орієнтовану на ринок» (Лахав, 2016, с. 9). В кожному разі, сьогодні ми можемо стверджувати, що сучасна людина має вибір, до кого звертатися по допомогу щодо вирішення глибинних проблем: до

психотерапевта чи до філософа.

Філософія як дозвілля та розвага

Нарешті, специфічно ринковою формою філософії стає її поєднання із різними формами дозвілля. Елемент розважальності тією чи іншою мірою присутній в багатьох розглянутих вище формах публічного філософського дискурсу. Крім того у «суспільстві дозвілля» (Ж. Дюмазедьє, Ж. Фурастьє, Д. Габор) філософія часто-густо постає як своєрідний додаток до інших заходів. Так, відвідування лекції з популярної філософії також є свого роду інтелектуальним дозвіллям, але ж, відвідуючи спеціалізовані лекції, людина «купує» саме філософію. Інша річ – специфічні гібридні заходи, коли, наприклад, винний бар організовує лекційний цикл «Філософія і вино», де інтелектуальна насолода (філософська дискусія зі знаним представником академічної філософії) гармонійно поєднана з насолодою гастрономічною – дегустацією вин. Так само філософія пасує до перегляду кінофільму чи відкриття виставки у мистецькій галереї, ба навіть до святкування нового року, як-от на «новорічному марафоні «Історія філософії за 120 хвилин», що його провів 2017 року у Києві простір «Культурний проект». В наведених прикладах відвідування лекції чи дискусії стає не самоціллю, а, так би мовити, «інтелектуальною приправою» до якогось приємного заняття чи події. Це суголосно з сучасною тенденцією, що нині заторкає весь інформаційний простір, – перетворенням процесу здобуття інформації, пізнання на infotainment (від англ., information – інформація і entertainment – розвага), а освіти – на edutainment («education» + «entertainment»), що мають на меті поєднання процесів інформування аудиторії та її розважання.

Філософізація повсякденної культури

Ці приклади підводять нас до такого специфічного способу побутування філософії в сучасній культурі, який можна означити як «філософізацію» повсякденної культури – за аналогією з влучним визначенням схожих тенденцій у галузі психології групою дослідників, які 2014 року констатували, що «повсюдне проникнення психологічних термінів у повсякденну мову – одна з найпомітніших ознак, що свідчать про дедалі більшу психологізацію сучасного суспільства» (Глухова, 2014, с. 21–22). «Відбувається злиття експертного й популярного дискурсів, що означає, поміж іншим, що експертний дискурс може використовуватись у повсякденному житті як постачальник нових смислів» (Щитцова та ін., 2014, с. 8).

У суспільстві, де ввечері після роботи чи у вихідний день людина за власний кошт відвідує філософські читання, студіює вдома складні тексти та пише есеї, присмачує келих вина дискусією про Ніцше чи Аристотеля та відривається від новорічного столу, аби відвідати філософський марафон, саме слово «філософія» стає модним, трендовим та активно вживається у повсякденній мові, рекламних текстах, назвах товарів. Сучасна людина купує квитки на

«філософський тріллер», як-от «Листя трави» (Leaves of Grass) чи «Іраціональна людина» (Irrational Man), дізнається про новини у галузі ремонту з телепроекту «Філософія домашнього затишку» і статей на кшталт «Філософія вікна» чи «Філософія сантехніки», відвідує медичний центр «Філософія здоров'я» та крамницю «Філософія кераміки», навчається «мистецтву продавати себе» за статтею «Філософія кар'єри» та навіть бути щасливою за матеріалами сайту «Філософія щастя». Сайти організацій містять сторінку з викладом «корпоративної філософії», стали звичайними такі словосполучення, як «філософія фірми», «філософія здорового образу життя» чи «філософія сімейних відносин». Доменне ім'я «philosophy.com» займає не сайт якоїсь філософської інституції, а інтернет-магазин однойменного бренду косметики. Хвилі «філософіеманії» захльостують соціальні мережі, де за кількістю вподобань сторінки «філософської» тематики наближаються до сторінок, присвячених «приколам», кулінарії та котикам.

Цікаво, що розглянуті форми філософії популярні не лише серед пересічних громадян, а й у колах професійних філософів. Так, за результатами опитування (результати якого я згодом оприлюдню) переважна більшість респондентів, у тому числі, тих, чия діяльність безпосередньо пов'язана з академічною філософією, відповіли «так» на питання «Чи цікаві для вас популярні, не фахові книжки, масові лекції, групи у соцмережах, кінофільми телепередачі філософської тематики, що підіймають питання сенсу життя, життєвої мудрості тощо?»

Отже, не буде перебільшенням твердження, що мода на філософію (принаймні, у тому вигляді, в якому вона постає у публічній сфері) стала характерною прикметою нашого часу. Відбувається зближення академічного дискурсу філософії з життєсвітом і водночас насичення життєсвіту філософуванням.

Висновки

У двох частинах статті здійснено побіжний огляд такого сучасного культурного феномену, як філософія в публічній сфері або публічна філософія, та розглянуто, як виникають публічні форми філософії, коли вона входить у взаємодію з особами та організаціями в публічному просторі.

З огляду на здійснене дослідження резюмую, що сучасну філософію, ба більше, філософію за усіх часів її існування, неможливо редукувати виключно до її наукової, академічної форми, оскільки вона зародилася саме як публічна справа та діалог і сьогодні вкотре, можливо, більшою мірою, ніж будь-коли, утверджується саме в цій формі, висловлюючись не тільки строгою науковою мовою, а й через популярні тексти, витвори мистецтва, терапевтичні практики ба навіть комікси й щоденні побутові практики.

Результатом дослідження стала типологія форм, що в них постає філософія в сучасному світі, насамперед у публічній сфері поза академічним середовищем. Форми публічної філософії упорядковано за суспільними запитамі, що вони задовольняють, або за формами культури, з якими

межують. Згідно із запропонованою типологією, філософія у публічній сфері може поставати як: література та медіа тексти (популярна історія філософії, популярна філософська періодика, афоризми, інтернет-цитати й демотиватори та навіть комікси); усне мовлення (теле- і радіопрограми, подкасти, відеолекції); діалог (філософські кав'ярні, клуби, публічні дискусії); освіта і виховання (заклади неформальної освіти, публічні освітні простори, філософія для дітей); експертна думка (філософська публіцистика і журналістика, теле- і радіопрограми); роз'яснення (філософія «простих речей»); духовна практика та набір інструментів (філософія як збірка порад, інструкцій, правил життя, «лайфхаків»); терапія (клінічна філософія, філософське партнерство, філософське консультування і терапія); дозвілля та розвага (філософія як інтелектуальне дозвілля, складова культурних заходів, інфотейммент та едьютейммент). Окремо відзначено тенденцію філософізації повсякденної культури як проникнення елементів філософського дискурсу у повсякденний побут та мову.

Поряд з цим дескриптивним, практичним завданням, проаналізовані приклади публічних філософських проєктів дають змогу зробити **узагальнення та висновки** щодо специфіки публічного філософського дискурсу початку XXI століття.

1. За умов кризи освіти, насамперед університетської, з одного боку, та розвитку засобів комунікації, з іншого, філософія відшукує нові майданчики та форми існування у позаакадемічному середовищі, де вона опановує нові формати мовлення й форми існування. В Україні цей процес розгортається дещо повільніше, ніж у західному світі, та сягає апогею наприкінці другого десятиліття XXI століття.

2. Закономірністю, що пронизує більшість форм сучасного публічного філософського дискурсу, є їхня позачасовість. Більшість з них, попри удавану новизну, є модифікаціями класичних форм філософування. За умов прищипного аналізу, інтернет-постери й демотиватори виявляються нащадками афоризмів, що сягають корінням античної філософії; філософська практика чи консультування виявляє безпосередній зв'язок з античною «турботою про себе» та екзистенціалістською філософією; нібито сучасний феномен філософських кав'ярень виявляє органічну спільність з античною традицією симпосіонів і так далі. Це свідчить про те, що залученість у публічний дискурс є радше іманентною рисою філософії як такої, ніж специфічною тенденцією сьогодення.

3. Аналіз сучасних форматів побутування філософії у публічному просторі дає змогу зробити висновки, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій і медіа не лише сприяє виникненню нових сучасних форматів філософування, як-от аудіо та відео лекції, а й зумовлює своєрідне відродження початкових усних, діалогічних форм філософії, що, здавалося, були витіснені появою писемності, типографської

справи, радіо і телебачення. Це змушує згадати пророцьку тезу Умберто Еко, який ще наприкінці XX століття казав, що за допомоги інтернету відбувається зворотній перехід від іміджевого до вербального сприйняття інформації, а «комп'ютер повертає людей у Гутенбергову галактику» (Еко, 1996). Щодо філософії можна додати: повертає у більш давнє минуле – до Сократівського діалогу й досократівської усної філософії.

4. Відбувається перехід від монологічного формату, коли філософ звертається до слухачів та читачів зі сторінок книг, екранів телевізорів чи радіодинаміків та університетських кафедр, до комунікативної, діалогічної (та навіть полілогічної) моделі, що корелює зі специфікою сучасного мережевого, медійного суспільства. Водночас характерною ознакою сучасного публічного філософського дискурсу, що відрізняє його від публічного філософування попередніх історичних епох, є те, що його суб'єктами нарівні з професійними філософами стає широкий загал пересічних громадян.

5. Відбувається професіоналізація та інституціалізація неакадемічного філософування, до якого долучається дедалі більше представників академічної філософії, а жанрове розмаїття, що панує у публічному просторі, повільно, але все ж таки проникає в академічний дискурс. Інакше кажучи, відбувається взаємне проникнення академічного і публічного дискурсів філософії, в процесі якого зазнають змін обидва.

6. Сучасний суспільний запит до філософії та її образ у масовій свідомості можуть відрізнитися від її розуміння у професійному колі. Ми маємо констатувати, що саме «Сократ за 90 хвилин» та «Філософія кави», а не роботи класиків та університетські лекції змальовують «обличчя» філософії для статистичної більшості її потенційних «споживачів», для яких різні формати публічного філософування, від ґрунтовної публічної лекції знаного фахівця до філософських постерів у соціальній мережі, утворюють єдиний та, ймовірно, неподільний простір «філософії».

Резюме та перспективи дослідження. Ситуація, коли право філософського мовлення вже не належить переважно представникам академічної науки, тобто суб'єктами філософського дискурсу вже не є виключно академічні філософи, містить у собі як нові перспективи для філософії, так і нові ризики, що можуть бути пов'язані, зокрема, із профанацією та спрощенням філософського знання, поширенням недостовірної інформації тощо. Враховуючи масштаби розглянутих тенденцій, професійна академічна філософія не має ігнорувати їх як такі, що не мають до неї стосунку через свою неакадемічність, а отже, феномен публічної філософії потребує ретельного дослідження та осмислення як актуальна філософська проблема сьогодення. Вкрай важливим це є й для України, де процес виникнення неакадемічних форматів філософії став особливо швидким, вміщуючись, по суті, в останнє десятиліття.

Завдання для подальшого дослідження можуть бути такими: 1) окреслити сутнісні ознаки публічного філософського дискурсу порівняно із дискурсом академічним, порушивши, зокрема, питання про те, чи варто протиставляти ці два дискурси; 2) виявити уразливі місця та ризики філософії у публічній сфері; 3) розв'язати термінологічну плутанину навколо феномену публічного філософування та

запропонувати визначення понять для адекватного обговорення цього феномену. Така системна робота дасть змогу утворити більш-менш цілісне уявлення про публічний філософський ландшафт сьогодення, випрацювати спільну мову для дискусій та, у поєднанні з глибокою історико-філософською розвідкою, стати фундаментом для подальших досліджень у цьому напрямку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адо П. Що таке антична філософія? Київ : Новий Акрополь, 2014.
- Брениф'є О., Миллон І. Філософія с Ходжой Насреддином. Клевер-Медиа-Групп, 2013.
- Гейлз С. Пиво і філософія. Невивчене пиво не варто пити / пер. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2000.
- Глухова І. Как стать психологом... / Т. Щитцова, И. Глухова та ін. Ты хочешь поговорить об этом? Новая психологическая культура в постсоветской Беларуси и Украине. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2014. С. 19–45.
- Гофф Б. Дао Вінні-Пуха. Принципи даосизму на прикладі найвідомішого у світі ведмедя. КМ-Букс, 2018.
- Грабовський С. Українські публічні інтелектуали: лихо з розуму? Справжня вартість. 13.11.2011.
- Кебуладзе В., Богачов А. та ін. Філософія в публічному просторі: між академічністю і популярністю. Круглий стіл «Філософської думки». Філософська думка. 2017. № 1. С. 6–27.
- Лавров Р. Філософська практика - quo vadis? Социум и власть. 2016. № 1(57). С. 7–14.
- Мельник А. Світоглядна публіцистика як філософська журналістика. Вісник Львівського університету. Серія журналістика. 2012. № 36. С. 107–113.
- Монро Д., Олгоф, Ф. Їжте, пийте і будьте здорові / пер. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2011.
- Ницше Ф. Посмертні фрагменти. Осень 1881 г. У виданні: Nietzsche. Oeuvres philosophiques complètes, T. V. Paris, 1982.
- Олгоф Ф. Вино і філософія. Симпозіум думки і келиха / пер. П. Тарашук. Київ : Темпора, 2010.
- Пільючі М., Лопес Г. Нові стоїки. 52 уроки для наповненого життя: Лабораторія, 2021.
- Пітерсон Дж. 12 правил життя. Як перемогти хаос. Наш формат, 2019.
- Ренто Л. Філософська журналістика. Sociologos, 1997, S/L'97. Соціо-Логос постмодернізму. С. 30–56.
- Ренан Э. Марк Аврелий и конец античного мира. Репринт. Воспроизвед. изд-я Н. Глаголева 1907 года. Москва : Терра, 1991.
- Руфф М. Філософія елегантності. Етерна, 2012.
- Свендсен Л. Філософія самотності. Видавництво Анетти Антоненко, 2017.
- Сотонин К. Идея философской клиники. Введение в систему философии. Казань : Гос. изд-во Авт. Тат. соц. сов. респ., 1922.
- Форчун Д. Эзотерическая философия любви и брака. Киев, София, 2011.
- Фуко М. История сексуальности. Забота о себе. Т. 3. Киев, Москва: Дух і літера; Грунт; Рефл-бук, 1988.
- Хамітов Н., Крилова С. Феномен філософської публіцистики та соціокультурна відкритість академічної освіти і науки. APFS, 2019. № 25. С. 3–11. DOI: <http://doi.org/10.32837/apfs.v0i25.877>.
- Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. Социологические исследования. 2009. № 8. С. 3–13.
- Щитцова Т., Глухова И. та ін. Ты хочешь поговорить об этом? Новая психологическая культура в постсоветской Беларуси и Украине. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2014. 358 с.
- Ясна І. Public turn: філософія в публічному просторі. Філософська думка. 2017. № 1. С. 28–41.
- Bowles N. Why Is Silicon Valley So Obsessed With the Virtue of Suffering? The New York Times. 26.03.2019.
- Eco U. From Internet to Gutenberg. A lecture presented at The Italian Academy for Advanced Studies in America. 12.11.1996.
- Hill N., Horowitz M. Think and Grow Rich. The Original 1937 Classic (Abridged). Gildan Media Corporation, 2015.
- Huss J. Popular Culture and Philosophy: Rules of Engagement. Essays in Philosophy. 2014. T. 15, № 1. С. 19–32. DOI: <http://doi.org/10.7710/1526-0569.1487>.
- Koestenbaum P. The New Image of the Person. The Theory and Practice of Clinical Philosophy: Greenwood Press, 1978.
- Larabee A. Popular Culture and Philosophy. J Pop Cult, 2019. T. 52, № 2. С. 235–238. DOI: <http://doi.org/10.1111/jpcu.12788>.
- Marinoff L. Plato, not prozac! Applying eternal wisdom to everyday problems. New York, London : Harper Collins World; Hi Marketing, 2001.
- Palmer A. Stoicism's Appeal to the Rich and Powerful. Ex Urbe. 27.03.2019.

REFERENCES

- Ado, P. (2014). *Shecho take antychna filosofiya? [What is Ancient Philosophy?]*. Kyiv: Novyy Akropol'.
- Bowles, N. (2019, March 26). *Why Is Silicon Valley So Obsessed With the Virtue of Suffering?* The New York Times.
- Breni'f'ye, O., & Milon, I. (2013). *Filosofiya s Khodzhoj Nasreddinom [Philosophy with Molla Nasraddin]*. Klever-Media-Grupp.
- Eco, U. (1996, November 12). *From Internet to Gutenberg*. A Lecture Presented at The Italian Academy for Advanced Studies in America.
- Forchun, D. (2011). *Ezotericheskaya filosofiya lyubvi i braka [The Esoteric Philosophy of Love and Marriage]*. Kiyev, Sofiya.

- Fuko, M. (1988). *Istoriya seksual'nosti. Zabota o sebe [The History of Sexuality. The Care of the Self]*. T. 3. Kiyev, Moskva: Dukh i litera; Grunt; Refl-buk
- Glukhova, I. (2014). *Kak stat' psikhologom... [How to become a psychologist...]*. In Shchittsova, T., Glukhova, I. ta in. Ty khochesh' pogovorit' ob etom? Novaya psikhologicheskaya kul'tura v post-sovet'skoy Belarusi i Ukraine [Do You Want to Talk about It? New Psychologist Culture in Post-soviet Belarus and Ukraine]. Vil'nyus: Yevropeyskiy humanitarnyy universitet, 19-45.
- Heylz, S. (Ed.). (2000). *Pyvo i filosofiya. Nevvyvchene pyvo ne varto pyty [Beer and Philosophy: The Unexamined Beer Isn't Worth Drinking]*. Per. P. Tarashchuk. Kyiv: Tempora.
- Hill, N., & Horowitz, M. (2015). *Think and Grow Rich*. The Original 1937 Classic (Abridged): Gildan Media Corporation.
- Hoff, B. (2018). *Dao Vinni-Pukha. Pryntsypy daosyzmu na prykladi nayvidomishoho u sviti vedmedya [The Tao of Pooh & The Te of Piglet: The Principles of Taoism Demonstrated by Winnie-the-Pooh and Piglet]*. KM-Buks.
- Hrabovs'kyy, S. (2011, November 13). Ukrayins'ki publichni intelektualy: lykho z rozumu? [Ukrainian Public Intellectuals: the Disaster from Mind?]. *Spravzhnya varta*.
- Huss, J. (2014). Popular Culture and Philosophy: Rules of Engagement. *Essays in Philosophy*, 15(1), 19-32. DOI: <http://doi.org/10.7710/1526-0569.1487>.
- Kebuladze, V., & Bohachov, A. ta in. (2017). Filosofiya v publichnomu prostori: mizh akademichnistyu i populyarnistyu [Philosophy in the Public Space: between Academic and Popular]. *Kruhlyy stil «Filosofs'koyi dumky». Filosofs'ka dumka*, 1, 6-27.
- Khamitov, N., & Krylova, S. (2019). Fenomen filosofs'koyi publitsystyky ta sotsiokul'turna vidkrytist' akademichnoyi osvity i nauky [The Phenomenon of Philosophical Journalism and Socio-cultural Openness of an Academic Education and Science]. *APFS*, 25, 3-11. DOI: <http://doi.org/10.32837/apfs.v0i25.877>.
- Koestenbaum, P. (1978). *The New Image of the Person. The Theory and Practice of Clinical Philosophy*: Greenwood Press.
- Lakhav, R. (2016). Filosofs'kaya praktika - quo vadis? [Philosophical Practice – quo vadis?]. *Sotsium i vlast'*, 1(57), 7-14.
- Larabee, A. (2019). Popular Culture and Philosophy. *J Pop Cult*, 52(2), 235-238. DOI: <http://doi.org/10.1111/jpcu.12788>.
- Marinoff, L. (2001). *Plato, Not Prozac! Applying Eternal Wisdom to Everyday Problems*. New York, London: Harper Collins World; Hi Marketing.
- Mel'nyk, A. (2012). Svitohlyadna publitsystyka yak filosofs'ka zhurnalistyka [Worldview Journalism as Philosophical Journalism]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya zhurnalistyka*, 36, 107-113.
- Monro D., & Olhof, F. (2011). *Yizha i filosofiya: yizhte, pyyte i bud'te zdorovi [Food and Philosophy: Eat, Think, and Be Merry]*. Per. P. Tarashchuk. Kyiv : Tempora.
- Nitsche, F. (1982). *Posmertnyye fragmenty. Osen' 1881 g. [Post-mortem fragments. Autumn 1881]*. In Nietzsche. Oeuvres philosophiques completes. T. V. Paris.
- Olhof, F. (Ed.). (2010). *Vyno i filosofiya. Sympozium dumky i kelykha [Wine and Philosophy: A Symposium on Thinking and Drinking]*. Per. P. Tarashchuk. Kyiv: Tempora.
- Palmer, A. (2019, March 27). *Stoicism's Appeal to the Rich and Powerful*. Ex Urbe.
- Pento, L. (1997). Filosofs'kaya zhurnalistika [Philosophical Journalism]. *Sociologos, S/L'97. Sotsio-Logos postmodernizma*, 30-56.
- Pil'yuchi, M., & Lopes, H. (2021). *Novi stoyiky. 52 uroky dlya napovnenoho zhyttya [New Stoics. 52 Lessons for the Fulfilled Life]*. Laboratoriya.
- Piterson, Dzh. (2019). *12 pravyl zhyttya. Yak peremohty khaos [12 Rules for Life: An Antidote to Chaos]*. Nash Format.
- Renan, E. (1991). Mark Avreliy i konets antichnogo mira [Marcus Aurelius and the End of the Ancient World]. Reprint. Vosproizved. izd-ya N. Glagoleva 1907 goda. Moskva: Terra.
- Ruff, M. (2012). *Filosofiya elehantnosti [Philosophy of Elegance]*. Eterna.
- Shchittsova, T., Glukhova, I. ta in. (2014). *Ty khochesh' pogovorit' ob etom? Novaya psikhologicheskaya kul'tura v post-sovet'skoy Belarusi i Ukraine [Do You Want to Talk about It? New Psychologist Culture in Post-soviet Belarus and Ukraine]*. Vil'nyus: Yevropeyskiy humanitarnyy universitet.
- Shtompka, P. (2009). V fokuse vnimaniya povsednevnyaya zhizn'. Novyy povorot v sotsiologii [The Focus is on Everyday Life. A New Turn in Sociology]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 8, 3-13.
- Sotonin, K. (1922). *Ideya filosofskoy kliniki. Vvedeniye v sistemu filosofii. [The Idea of Philosophical Clinic. Introduction to the System of Philosophy]*. Kazan'.
- Svendsen, L. (2017). *Filosofiya samotnosti [Philosophy of Loneliness]*. Vydavnytstvo Anetty Antonenko.
- Yasna, I. (2017). Public turn: philosophy in the public space [Public Turn: Philosophy in the Public Space]. *Filosofs'ka dumka*, 1, 28-41.